

**Fahreddin er-Râzî'nin *Câmi'u'l-Ulûm* Adlı Eserinde Ahlak
İlmi ve Ev Yönetimi**

Çev.: Sadi YILMAZ**

Ahlak İlmi*

Temel ilkeler

Birinci Asıl: Huluk Kavramının Hakikati Hakkındadır

Filozoflar dediler ki: Huluk; önceden düşünme olmaksızın kolay bir şekilde fiillerin nefisten kendisi aracılığı ile çıktığı bir melekedir. Bunun hakikati ortaya çıktığında “meleke” kavramının anlamı bilinir. Bil ki niteliklerin (keyfiyât) bir kısmı cismanîdir ve bir kısmı da nefsanîdir. Bizim sözümüz cismanî nitelikler hakkında değildir.

Nefsânî nitelikler ikiye ayrılır. Birincisi kendisinden bir etki (eser) ortaya çıkandır. İkincisi ise kendisinden herhangi bir etki (eserin) ortaya çıkmayandır. Kendisinden bir etkinin ortaya çıktığı niteliğe gelince bu da iki kısma ayrılır. Bunlardan ilki; kendisinden ortaya çıkan etki tefekkür ve düşünmeye ihtiyaç duyar. İkincisi ise kendisinden ortaya çıkan ilim/fiil düşünmeyi düşünmeye ihtiyaç duymaz. Bir kimsenin yazı yazmayı öğrenip seri bir şekilde yazı yazamaması ilkinin örnektir. Bu kimse her bir harfin yazımı için ayrı ayrı düşünmeye ihtiyaç duyar.

**Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı (sadiyilmaz@bingol.edu.tr). Orcid: 0000-0002-7276-6393.

* Bu metin Fahreddin er-Râzî'nin Farsça olarak yazdığı *Câmi'u'l-Ulûm* (جامع العلوم) adlı eserin 55. babı olan *İlmü'l-Ahlâk* (s. 458-463) bölümünün tercümesidir. Tercümede söz konusu eserin Seyyid Ali Âlidavud tarafından tashihi yapılarak Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr tarafından 1382/2003'te Tahran'da yayınlanan çalışma esas alınmıştır.

Mahir bir yazıcının her bir harfin yazmasında ayrı ayrı düşünmeye ihtiyacı olmaması ise ikincisine örnektir. Öyle ki bu mahir yazıcının her bir harfin yazımı için özel olarak düşünmesi onun için yazmayı zorlaştırır. İşte bunun gibi olan nefsanî yapıya (hey'ât) huluk dediler.

İkinci Asıl: Bil ki, ahlak ilminin genel (küllî) amacı; hangi yöntemin takip edilmesi ile insanî nefsin hayvansal güçlere hâkim olacağıın bilinmesidir. Hayvansal güçlerin kaç tane olduğu, onların her birinin amacının ne olduğu ve onlar arasındaki çekişmenin ne yönden olduğu bunların bilinmesi ile ahlak ilminin genel anlamı ortaya çıkar.

İnsanî nefsin güçlerin ayrıntılarını gelince; bu güçlerin ya tümelleri idrak ettiğinin ya tikelleri idrak ettiğinin veyahut da hiçbir şeyi idrak etmediğinin bilinmesi gerekir. Tümelleri idrak eden güç ise nefistir. Tikelleri idrak eden güçler de beş duyu organı ve beş iç idrak güçleridir. Bu açıklamalar ta'bîr ilminde söylenmiştir.

Hiçbir şeyi idrak etmeyen güce gelince ya bitkisel güçtür ki bizim sözümüz ona dair değildir; ya da hareket ettirici olan hayvansal güç güçtür. Bu hayvansal güç de iki kısma ayrılır. Birincisi yakın hareket ettirici güç, ikincisi anlık hareket ettirici güçtür. Anlık hareket ettirici güç de iki kısımdır. Birincisi fayda sağlayan şehvet gücü; ikincisi ise zararı ortadan kaldıran öfke gücüdür.

Bu sınıflandırma ile seçim ile bir şeyi arzulayan güçlerin; 1- insanî nefis 2- düşünme gücü 3- şehvet gücü 4- öfke gücü olmak üzere dört tane olduğu anlaşıldı. İşte seçim ile istekte bulunan güçlerin ayrıntıları bunlardır.

Üçüncü Asıl: Bil ki amaç ya bir şeyin varlığı ya da yokluğudur. Bunlardan her biri de iki kısma ayrılır. Zira istenilen bir şey ya kendi zatı dolayısıyla istenilmektedir ya da kendi zatı dışındaki bir şey dolayısıyla istenilmektedir. Bu taksimden dört kısım ortaya çıkar. Birincisi bir şeyin varlığının kendi zatı dolayısıyla istenilmesidir ki ona iyi (hayır) denilir. İkincisi o şeyin varlığının kendi zatı dışında olan bir şey dolayısıyla

istenilmesidir ki ona yararlı (nâfi') denir. Üçüncüsü o şeyin yokluğunun kendi zatı dolayısıyla istenilmesidir ki ona kötülük (şer) denilir. Dördüncüsü o şeyin yokluğunun kendi zatı dışında bir şeyden dolayı istenilmesidir ki ona eziyet edici (mu'zî) denilir.

Her ne kadar hikmet bakımında kötülüğün (şer) tabiatının yokluğu doğru ise de fakat yokluk itibarıdır. Bilindiği üzere söylediğimiz bu dört kısım ya hakikidir ya da değildir.

Akıl bu kısımlardan hakiki iyilik (hayrât) olanları amaçlar. Ancak tahayyül, şehvet ve öfke güçleri hakiki iyilikler olmayan isteklere yönelir. Bil ki, hakikatte yetkinliğe sebep olan amaç, ya talepte bulunanın zatının bekası içindir ya onun hakikî sıfatlarının bekası için ya da onun izafî sıfatlarının bekası içindir.

Bu kural da anlaşıldığına göre nefsin amacı/matlubu; onun kurtuluşunun ebedi şekilde devamına sebep olan durumdur. Diğer güçler ise o an içinde lezzete sebep olan şeyleri amaçlar. Fakat bu şeyler nefsin durumunun eksikliğine sebeptir. İşte bu ilimden (ahlak ilmi) amaç şudur: Nefsin bu güçlerin fiillerinin zararlarından nasıl kurtulması gerektir.

Problemin Temelleri

Birinci Asıl: Bilinmeli ki bir şey başka bir şeye uygun olduğunda; uygun olan o şeyin elde edilmesi lezzeti sağlar. Çünkü ilm-i hikmette burhan ile ortaya konuldu ki insanî nefsin cevherine uygun olan; varlıkların hakikatlerini idrak etmektir. Soyut varlıklar/mücerredât hakkında bilgi ve onlarla ittisal şüphesiz onların idrak edilmesi insanî nefis için lezzet sebebidir ya da lezzetin ta kendisidir.

İnsanî nefsi bâki olduğundan dolayı söz konusu ilimlerin elde edilmesi bâki lezzetin elde edilmesine sebeptir. Bedensel lezzetlere bağlılık nefsin cevherine uygun olmadığı için o lezzetlerde nefsin mutluluğu ve sevinci yoktur. Bedensel lezzetler geçici olduğundan dolayı da onlara bağlanmak onların bitmesinden sonra acıya sebep olur. İşte böyle olduğundan dolayı

insanî nefsin diğer bedensel güçlere hâkim olması ve o güçlerin de insanî nefse itaat etmesi gerekir.

İkinci Asıl: İnsanî Nefsin Bedensel Güçlere Hâkim Olmayı Nasıl Elde Edeceğine Dair

Bunun yöntemi şudur: İnsanî nefsin bedensel güçlerini eksiklikten ve istilâdan korumaktır. Şehvet gücüne gelince bu gücün iki yönü vardır. Biri eksiklik yönü olup buna hareketsizlik/humûd denir. Diğeri ise bu gücün fazla olması olup buna da aşırılık/fücûr denir. Öfke gücünün eksik tarafına korkaklık/cübün denir. Bu gücün fazlalık tarafına da serkeşlik/tehevvür denir. Tahayyül gücünün eksik tarafına ahmaklık/büleh; fazla tarafına ise zekilik/gürbüzî denir.

İşte eksiklik ve fazlalık olan bu iki yön de benimsenmemiştir. Fazlalık yönüne gelince bu yön bu gücün fazla olması, nefse hâkim olması, kendi ruhsal isteklerini nefsi sürekli yaptırması ve bedensel isteklerini elde etmek için nefsi meşgul etmesinden dolayı benimsenmemiştir. Eksiklik yönü ise -bu güçlerden her biri nefsin yetkinleşmesine sebep olan yararlıdır- Eğer böyle olmasaydı bu güçlerin yaratılması abes olurdu.

Bu güçlerin var olmasında yararlar varken bunların eksikliği yetkinliğe zıt olur. Böylece ahlakta yetkinliğin orta/vasat olana uymak olduğu anlaşıldı. İşte bundan dolayı Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) buyurdu ki: خير اهدنا الصراط الامور واسطها /işlerin en hayırlısı orta olandır. Bu konuda bir topluluk da اهدنا الصراط المستقيم /bizi doğru yola ilet ayetinin anlamlarından birinin bu olduğunu söylediler.

Üçüncü Asıl: Bil ki bir konuda bir birini takip eden iki anlamın var olması bakımından ifrât ve tefrit yönlerinin ikisi bir birine zıttır. İfrât ve tefritin bir arada olması imkânsız olduğundan onlar arasında gaye bakımından ihtilaf söz konusudur. Fakat her iki taraf (ifrât-tefrît) de orta

olana zıt olup bu zıtlık orta olanın mahiyeti ve hakikati bakımından değildir. Zira zıtlığın şartından amaç olarak uzaktır.

Orta olan çok uzak olmadığından dolayı nasıl olur da zıt olur. Bilakis orta olan erdemdir/fazilettir. İfrât ve tefrit olan her iki yön de erdemsizlik/rezilet olup ikisinin ortası bir birine zıt olur. Sonuç olarak ifrât ve tefrit olan her iki yön mahiyet bakımından zıt olup iki taraf ve orta olanın zıtlığı ise 'ârızidir.

Sorular

Birinci Soru: Ahlakın asılları dört tanedir. İffet: Şehvete şereh ve humûd olan iki erdemsizlik/rezilet arasında bulunan ortadır. Cesaret: korkaklık/cübün ve serkeşlik/tehevvür arasında bulunan ortadır. Hikmet: ahmaklık/büleh ve zekilik/gürbüzî arasında bulunan ortadır. Adalet: İffet, cesaret ve hikmet olmak üzere bu üç karakterin/hulukun bir araya gelmesinden ibarettir. Hikmete gelince onda beğenilenin orta olması gerekli olup hikmette aşırılığın/ifrâtın hoş görülmemesi gerekir. Bu durum ittifakla geçersizdir. Zira hikmet her ne kadar fazla olursa daha iyi olur.

Cevap: Hikmet kavramı bazen teorik/nazarî hikmet için kullanılmakta olup, teorik/nazarî hikmette aşırılık/ifrât hoş görülür. Fakat teorik/nazarî hikmette de ahlak bakımından değildir. Hikmet kavramı bazen de pratik/amelî hikmet için kullanılmakta olup burada benimsenen de orta olandır. Zira pratik/amelî hikmette aşırılık/ yönü zekilik/gürbüzî olup bu da hoş görülmemiştir. İşte buradaki sorun pratik ve teorik hikmet arasındaki ayrımın yapılamamasından kaynaklanmaktadır.

İkinci Soru: Ahlakı güzelleştirme mutluluğa sebep midir yoksa değil midir?

Cevap: Ahlakı güzelleştirme kuruluşu sebep olup mutluluğa sebep değildir. Zira ahlak ilminin etkisi nefiste kötü huyların ortaya çıkmasına engel olmaktan öte bir şey değildir. Zararlı şeylerin ortadan kaldırmak kurtuluşa sebep olup derecelerin yüksekliğine sebep değildir.

Örnek: İlaç yemek lezzet almaya sebep olmayıp fakat zararlı karışımların ortadan kaldırılmasına sebeptir. Lezzetli yemeklerden lezzet alınır. Bu durumda bu ilim/ahlak aracılığı ile nefis zararlı nefsânî yapılardan ve eylemlerden kurtulur. Fakat onun mutluluğu sadece şerefli ilimler/ameller ve ruhanilerle iletişim/ittisal ile olur.

Üçüncü Soru: Kötü karakter/huluk ortadan kaldırılabılır mi yoksa ortadan kaldırılamaz mı?

Cevap: Karakterin/hulukun ortadan kaldırılması ona kaynak/mebde' olan gücün ortadan kaldırılmasıyla olur. Bu ise imkânsızdır. Mümkün olanın sadece ahlakı güzelleştirmek olduğu anlaşıldığına göre nâtik nefsin diğer güçlere hâkim olması gerektiği ortaya çıktı.

Ev Yönetimi İlmi*

Bu ilimde dokuz aslı özet şekilde ifade etmekteyiz:

Birinci Asıl: Ev yönetimi konusunda bilinmesi gereken şeylerin usulü hakkındadır

Onlar dört tanedir. 1- Mal, 2- Hizmetçiler, 3- Eş 4- Çocuk.

Mala olan ihtiyaç Yüce Allah'ın insanı besine muhtaç şekilde yaratmış olması sebebiyledir ve insanın besini de doğal değildir. Şöyle ki diğer canlılardan bir kısmı (besin olarak) taneleri toplamaktadır ve bir kısmı da çiğ et yemektedir. İnsan besininin, bitki veya hayvandan olan özel çeşitlerin bir araya getirilip pişirilmesi ile yapılması gerekir. Böylece insan (malzemeler) besinine elverişli hale gelir.

* Bu metin Fahreddin er-Râzî'nin Farsça olarak yazdığı *Câmi'ul-'Ulûm* (جامع العلوم) adlı eserin 57. babı olan *İlmu Tedbîri'l-Menzil* (s. 470-475) bölümünün tercümesidir. Tercümede söz konusu eserin Seyyid Ali Âlidavud tarafından tashihi yapılarak Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr tarafından 1382/2003'te Tahran'da yayınlanan çalışma esas alınmıştır.

Bir kişi için gerekli olan işlerin hepsi yalnız o kişi ile yerine gelmeyip ancak toplumsal olarak yerine gelebilir. Bu şekilde toplumdaki bireyler arasında alışveriş olur. Böylece bir kimse sahip olduğu şeyi bir diğersinin sahip olduğu şeyle değiştirebilir. Bu bağlamda iki durumdan biri söz konusu olur: Birincisi durumda insanlar arasında eşyaların değerinin miktarını belirleyen bir şeyin var olmasıdır. İkincisi ise böyle bir şeyin olmaması durumudur. Eğer birinci durum olursa var olan o şey altın gibi bir şey olur ki; altının yararı sadece eşyaların değerini belirlemek olmayıp o bir maldır.

Eğer insanlar arasında eşyaların değerinin miktarını belirleyen bir şey olmazsa bu birçok karışıklığa yol açar. Karışıklıklardan biri şudur ki; mesela bir kimse buğdaya sahiptir; bir başka kimse ise şeker sahiptir. Buğdaya sahip olan kimse buğday ile şeker satın almak isteyecektir. Eğer buğday ve şekerin değeri bir birine denk gelmezse bu durumda şeker sahibinin buğdaya hiç ihtiyacı olmaz. Bu durumda bu iş (alış-veriş) geçersiz olur.

Karışıklıklardan diğeri ise maliyet ve kıymetin belirlenmemesidir. Her şeyin kıymetinin diğers şeylerle belirlenmesi gerekir. Bir batman¹ şekerin kaç batman buğday, kaç batman arpa ve kaç batman pirinç ettiği belirlenmesi gerekir. Bu durumda ise bütün mal çeşitlerinin kıymetinin bilinmesi çok zor olur. Böylece ölçü ve kıymetleri belirleyen bir malın olmasının ev yönetiminin zaruretlerinden olduğu malum oldu.

İkinci Asıl: Çalışmak hakkındadır

Bil ki; çalışmak konusunda üç şeyden kaçınmak gerekir: 1-Zülüm, 2-Alçaklık, 3-Utanç.

1- Zülüm: Bir kimse ile alışveriş yapıp onun hakkını vermemeleridir. Bu durum gelirin azalmasına sebeptir. Zira bu durum ortaya çıktığında insanlar zulmeden kimseden sakınırlar.

¹ Batman, bölgelere göre değişen 3 ile 6 kg arası bir ağırlık birimidir. Bakınız: Mehmet Kanar, Farsça-Türkçe Sözlük, s. 1574, Say Yayınları, İstanbul 2013.

2- Utanç: Ayıp ve utanç sayılan meslekleri yapmaktır. Tokat yemek ve küfür işitmek benzeri şeyler utanç duyulan durumlardır.

3- Alçaklık: Bir kimsenin kendi seleflerinin mesleğini bırakıp ondan daha düşük bir mesleği seçmesidir.

Bil ki; bir kimsenin seleflerinin düşük bir mesleği varsa ve o kimse aynı mesleği seçerse o kınanmayı müstahak olmaz. Eğer o kimsenin bu seçiminden dolayı kınanması dünyanın bozulmasına sebep olur. Zira dünyada kötü mesleklerin var olması gerekir. Lakin babasının değerli mesleğini bırakıp daha düşük bir mesleği tercih eden kimse kınanmaya müstahak olur.

Üçüncü Asıl: Malı koruma hakkındadır

Bir kimsenin geliri giderinden daha fazla olursa onun malında artış olur. Bu kimsenin durumu gelişim dönemindeki gibi olur. Zira onun malındaki artış azalmadan daha olur. Bir kimsenin geliri giderine eşit olursa onun durumu yetişkinlik dönemi olur. Bir kimsenin geliri giderinden daha az ise onun durumu yaşlılık dönemi gibi olur. Şöyle ki yaşlılık (fizyolojik olarak) zayıflama dönemi olup, şüphesiz ölümle sonuçlanır. Gelirden fazla harcama yoksulluk ve parasızlığa yol açar.

Dördüncü Asıl: Harcama hakkındadır

Bu konuda dört hasletten sakınmak gerekir: 1-Cimrilik, 2- Eli sıklık, 3- İsrif, 4- Kötü idare.

1- Cimrilik: Kişinin kendi ailesi, dostları ve hizmetçileri için harcamada bulunmamasıdır.

2- Eli Sıklık: Kişinin kendisi ve ev ahalisi için layık şekilde harcamada bulunmamasıdır.

3- İsrif: Kişinin maslahata uygun olarak değil, şehvetinin gerektirdiği şekilde harcamada bulunmasıdır.

4- Kötü İdare: Kişinin maslahata uygun harcama yapmayı amaçlayıp, fakat bu amacının gerçekleşmemesidir. Bu durumda belki gereksiz olan harcamalar olur ve bazı yapılması gereken harcamaları yapmış olmaz.

Beşinci Asıl: hizmetçilerin idaresi hakkındadır

Bil ki; hizmetçiler üç kısma ayrılır. İlki kölenin hizmetkârlığıdır. İkincisi şehvete köleliktir. Üçüncüsü doğaya köleliktir. Şeriat riîq/köle için kölelik hükmünü vermiştir. Şehvete kölesi ise şehvete karşı koyamayıp şehvetin, kendisine galip geldiği kimsenin durumudur. Şehvetin kölesi olan kimse hiçbir şeye layık değildir. Doğaya kölelik ise bedeni güçlü olup ruhunda erdem kabiliyetinin hiç olmadığı kimsenin durumudur. İşte bu durumda olan kimse doğada hayvanlara yakındır. Şüphesiz o kimse doğaya köledir.

Altıncı Asıl: Kölelerin durumlarının tafsili hakkındadır

Bir kimse bir köle almak istediğinde alacağı kölenin şehvet düşkünü olmaması gerekir. Çünkü şehvete düşkün olan köle efendiye kölelik yapamaz. Köle şehvete düşkün değilse onun insani erdemlerden ve akıldan nasibi olur veya olmaz. Kölenin insani erdemlerden ve akıldan nasibi varsa efendisinin onu kendi özel işlerinde çalıştırması gerekir. Şayet köle doğal köle ise onu zor işlerde çalıştırmak gerekir. Hizmetçi köleler eller gibidir. Zira eller olmaksızın bedeni korumak mümkün olmaz. Zor işlerde çalışan köleler ayak gibidir, onlar ise sürekli yük taşıyabilirler.

Yedinci Asıl: Kadının idaresi hakkındadır

Kadından amaçlanan biri doğal/tabîî diğeri seçime bağlı/ihthiyârî olmak üzere iki şeydir. **Doğal/tabîî olan şudur:** Yüce Allah bireylerin ebedî olmayıp muhtaç olmalarını takdir etti. Bil ki bireyler bir birinin ardı sıra gelmektedirler. Zira eğer bir şahıs geçip diğerine ulaşmazsa nesil kesintiye uğrar. Hak Teâlâ âlemin bekasını takdir ettiğine göre nesil kesintiye uğramaz. İlâhî hikmet cinsel birleşmede büyük bir lezzetin ortaya çıkmasını iktiza etti. Böylece canlılar doğalarının gereği olarak o büyük lezzeti elde etmek için birleşmekle meşgul olsunlar. Böylece türün devamı için amaçlanan şey elde edilmiş olur.

Seçime bağlı/ihthiyârî sebep ise şudur: Erkeğin mizacı sıcak, kadının mizacı ise soğuktur. Bu durumda erkeğin dışarda olması ve zor olan işleri yapmak için girişimde bulunması daha uygun olur. Erkek dışarı ile ilgilendiği

için şüphesiz evde onun işlerini yapan bir ortağının olması gerekir. İşte söz konusu ortak kadındır. Böylece kadın hem ev işlerini yapmayı hem de doğal amaç olan neslin devamını gerçekleştirmeyi sağlar.

Sekizinci Asıl: Eş Seçimi hakkındadır

Bil ki, zenginlik, güzellik ve nesebinden dolayı bir kadını istemek uygun değildir. Zira kadında bu hasletler olunca kocasına karşı kendisini üstün/haklı görür ve kocasını kendisine karşı hiç üstün/haklı görmez.

Durum böyle olunca kadının kocasına hâkim olması fitne ve fesada sebep olur. Belki kadından beklenen amaç çocukların bakımı veya ev işleridir. Kadın doğru mizaca ve güce sahip olduğunda iyilik ortaya çıkar.

Ev idaresi için de birkaç özelliğın olması gerekir. 1- Akıl 2- Gönül gücü ve beden gücü 3- Şehvetin bireye değil bireyin şehvete hakim olması 4- Bütün işlerinde adil olması için hidayete sahip olmak ve orta yolu takip edip ondan hiçbir şekilde sapmamaktır. Her ne kadar akıl bakımından kadın eksik olsa da fakat nakıs olan ihtiyaçları elde etmek erdemleri tamamlamada daha öncedir.

Dokuzuncu Asıl: Çocukların Durumu Hakkındadır

Anne ve babanın sağlıklı bir mizaca sahip olmaları ve psikolojik durumlarının olgun olmaları çocuğın sağlığı için ilk başta gelir. Zira her halükarda fer' asla benzer. Aklen ve şer'an nesepte büyük itibar/saygınlık vardır.

Çocuğın eğitilmesinin şariat ve akla uygun şekilde olması gerekir. İşin başında çocuğın sadece övülen işleri ve beğenilen davranışları görmesine gayret edilmeli. Zira işin başında önlem alınırsa daha sonra zor eylemden engellenmiş olur. Çoğı zaman bir kimse bir davranışın kötü olduğunu bilir. Fakat o davranış onda meleke haline gelince artık o kötü davranıştan uzak duramaya güç yetiremez.

Özet olarak insanî nefsin cevheri bütün suretleri almaya kabildir. İşte bundan dolayı Mustafa (s.a.v.) buyurdu ki: *"Her çocuk fıtrat üzere doğar"*. Öyle

ise (çocuklar) her neyi fazla görürlerse bil ki, onunla daha çok meşgul olurlar böylece çocuğun o huyu daha sağlam olur.